ПРОБЛЕМИ КОНКУРЕНТНОСТИ СРПСКЕ ПОЉОПРИВРЕДЕ¹

PROBLEMS OF COMPETITIVENESS SERBIAN AGRICULTURE

Тања Вујовић²

Економски факултет, Приштина-Косовска Митровица, Србија

Соња Вујовић³

Економски факултет, Приштина-Косовска Митровица, Србија

Сажетак: У условима када је 800 милиона или 11% људи у свету гладно, геополитичке позиције земаља које не могу да обезбеде прехранбену самоодрживост слабе. Услед тога, високоразвијене земље, које субвенционису своје фармере те стога остварују ниске цене својих пољопривредних производа, које су, реално, испод трошкова производње, врше притисак на сиромашне земље да либерализују трговину пољопривредним производима, што условљава убрзано пропадање, те коначно и распродају њихових „неконкурентних“ малих фарми странцима по багателној цени. Циљ овог рада је да укаже на стање у српском аграру и алармантност потребе да се са озбиљношћу приступи предузимању системских и дугорочних мера којима би се решавали проблеми са којима се суочавају наши пољопривредници, како се не би десило да уместо развојна шанса, пољопривреда постане грана привреде која ће Србију оставити гладну или одвести у колонијално ропство. Колико су рокови кратки и конкретне мере преко потребне говори чињеница да, према Споразуму о стабилизацији и придруживању, од 1.09.2017. године купци из ЕУ стичу право куповине пољопривредног земљишта под истим условима као и домаћи купци, што може имати кобне последице по српски аграр, али и републику Србију у целини.

Кључне речи: пољопривреда, село, депопулација, пољопривредно газдинство, приватизација

Summary: In conditions where 800 million or 11% of hungry people in the world, the geopolitical position of countries that can not provide food self-sufficiency weakens. As a result, developed countries, which subsidize their farmers and, therefore, realize low prices of their agricultural products, which are, in real terms, below the production costs are putting pressure on poor countries to liberalize trade in agricultural products, which causes rapid deterioration, and finally sell out their "uncompetitive" small farms to foreigners at bargain prices. The aim of this paper is to show the state of the Serbian agriculture and alarming the need to accede to the seriousness of undertaking systematic and long-term measures to address the problems faced by our farmers, that would not have happened that instead of a development opportunity, agriculture becomes a branch of the economy that Serbia will leave hungry or take in colonial slavery. How short are deadlines and concrete measures needed proves the fact that, according to the Stabilisation and Association Agreement, of 1th september 2017. the buyers from the EU

¹ Рад саопштен на Међународном научном скупу УКСП-ИС 2015, 5-6. новембра 2015. године, у Косовској Митровици

² tanja.vujovic@pr.ac.rs

³ sonja.vujovic@pr.ac.rs

acquire the right to purchase agricultural land, under the same conditions as domestic customers, which can have fatal consequences for the Serbian agriculture, but also the Republic of Serbia as a whole.

Keywords: *agriculture, village, depopulation, farm, privatization*

1. ХРАНА КАО ИЗАЗОВ САВРЕМЕНЕ ЦИВИЛИЗАЦИЈЕ

У констелацији неолибералног поретка у коме је све, па и витални ресурси попут хране и воде, трансформисано у средства комерцијалног профита пре него одржања живота, производња хране постаје један од највећих светских проблема. Растуће светско становништво и ограниченост пољопривредног земљишта, али и незајажљива тежња крупног капитала да згрће што веће профите по јединици земљишта, до те мере да га лишава плодности, само су неки од узрока који питање расположивости и доступности хране претварају у питање на које савремена цивилизација нема одговор.

Капиталистички начин пољопривредне производње не лишава само земљиште плодности, већ мења климу, уништава шуме, истребљује животињске врсте, загађује воду и ваздух, генетски изобличава природне организме, па самим тим и човека, због чега се постепено губи илузија да је у оквиру капиталистичког поретка могуће, путем научних и техничких открића, санирати учињену штету. Уместо да развија веру у будућност, капиталистички „прогрес“ производи страх од будућности у којој ће доминантан страх бити страх од глади.

У таквом амбијенту, производња, прерада и припрема хране, добијају карактер уносног бизниса који носи велике профите. Упркос чињеници да је земљишни капитал ограничен, те да повећање пољопривредне производње изискује повећано улагање рада, услед чега у пољопривредној производњи важи закон опадајућих приноса, предузећа из области пољопривреде, прехранбене индустрије и трговине пољопривредним производима све су заступљенија на листи 100 најуспешнијих привредних друштава. Чињеница да се међу 100 најуспешнијих која су се издвојила висином својих остварених пословних прихода, односно својим профитабилним пословањем у Србији налази чак 22 привредна субјекта која послују у пољопривредном и прехранбено индустријском сектору, указује на то да она чине значајан потенцијал српске економије и могуће носиоце привредног раста у наредном периоду.

Ово се може објаснити тиме да се дејство закона о опадајућим приносима неутралише процесом индустријализације пољопривредне производње. Наиме, са научно-технолошким

прогресом долази до напуштања аутархичне екстензивне пољопривредне производње базиране на двопољном и тропољном начину обраде и преласка на капитално интензивну, монокултурну пољопривредну производњу. Ово подразумева коришћење пољопривредне механизације, система за наводњавање, ђубрива, средстава за заштиту биља и лекова за заштиту здравља животиња и семена (како у ратарству, тако и сточарству) насталог селекцијом и укрштањем разних сорти и пасмина. Услед свега овога пољопривреда, иако је резултовала повећаним приносима, све више постаје зависна од индустрије пољопривредних машина, енергетике, производа хемијске индустрије, индустрије семенског материјала (пољопривредних инпута), као и од финансијског капитала, што, наравно, поскупљује производњу. И тако пољопривредна производња све више почиње да личи на индустријску, с обзиром да је карактерише специјализација радне снаге, висок инпут-аутпут као и производне технике које су приближне производној линији.

Табела 1.: Привредна друштва пољопривредног и прерађивачко индустријског сектора која се налазе међу првих 100 са највећим нето добитком у 2013. години (у 000 дин)

Р.б.	Ранг	Назив привредног друштва	Нето добитак	Број запослених	Р.б.	Ранг	Назив привредног друштва	Нето добитак	Број запослених
1.	6.	Sunoko DOO Novi Sad	5.152.620	478	12.	57	Štark d.o.o. Beograd	779.743	1.030
2.	15.	APA DOO APATIN	2.397.677.	810	13.	60	Delta Agrar DOO	749.300	278
3.	18.	AD Imlek Beograd-Padinska Skela	2.271.901	784	14.	61	Šećerana Crvenka AD Crvenka	737.564	210
4.	19.	Coca-Cola Hbc - Srbija DOO Zemun	2.224.168	880	15.	71.	Frikom DOO Beograd	660.520	944
5.	20.	PKB Korporacija AD Beograd	2.183.882	1.974	16.	73.	Grand Prom DOO Beograd	642.516	209
6.	26.	Victoria group AD Beograd	1.843.207	97	17.	75.	Camex DOO Vrbas	619.145	1.112
7.	28.	IM Matijević DOO Novi Sad	1.809.917	1.576	18.	77.	TE-TO Senta	611.156	190
8.	29.	Koncern Bambi A.D. Požarevac	1.718.238	967	19.	85.	Marbo Product DOO Beograd	552.486	965
9.	37.	Dijamant Zrenjanin AD	1.292.083	725	20.	86.	DOO Titel Agro Titel	541.470	103
10.	48.	DOO Almex Pančevo	955.309	233	21.	93.	Sava Kovačević AD Vrbas	498.466	278
11.	55.	Pioneer Hi - Bred Srb DOO Novi Sad	810.844	15	22.	98.	Rubin AD Kruševac	471.341	298

Извор: „Сто нај... привредних друштава у Републици Србији у 2013. години - подаци из финансијских извештаја за 2013. годину“, Агенција за привредне регистре, Београд, 2014. год – стр. 18.

Због свега овога, интереси крупног капитала уложеног у пољопривредну производњу (који је почео да доминира у односу на

земљу и радну снагу, као примарне факторе производње) не заустављају се на пољопривредном газдинству, већ се шире у правцу финансијских институција, агро-прерађивачког сектора, сегмента трговине и транспорта хране, па све до утицаја државних интервенција и интервенција наднационалних институција на овај систем. У ствари, производња хране је постала извор геополитичке моћи.

Наиме, док се храна производила на бази семена које се преносило са генерације на генерацију и обнављало са сопственог поседа производња хране била је једна од најслободнијих активности човека. Са појавом првих хибрида који су давали веће приносе од својих природних сродника, пољопривредни произвођач је сваке године морао да се појављује као купац, ако је желео високоприносно семе. Тако је и производња семена постепено прелазила из руку инстинктивних оплемењивача у руке најпре државних оплемењивачких кућа, а потом, са приватизацијом јавног сектора, у руке мултинационалних компанија. Данас, „десет приватних компанија држе око 73% глобалног тржишта семена, чија се вредност процењује на око 27.000 милиона долара. Три компаније контролишу око 53% светског тржишта семенском робом“⁴. Ово је имало за последицу не само сужавање слободе индивидуалних произвођача и стварање њихове зависности од семенских компанија, већ се тај процес глобализовао и пренео на релације између земаља које су имале потенцијала да улажу свој капитал у „оплемењивање“ семена и оних које то нису могле, те су постале зависне од увоза семенског материјала. Тако је индустријска пољопривреда, која се базира на необновљивом семену и која је, уз то, хемијски интензивна, капитално интензивна и интензивна у погледу потрошње фосилних горива смањила прехранбену независност земаља увозница ових пољопривредних инпута. А земље које не могу саме да обезбеде довољно хране за своју нацију, неминувано губе своје преговарачке позиције и суочавају се са проблемом зависности која сама по себи генерише бројне геополитичке проблеме и отвара простор за утицај на одређивање геополитичких циљева и приоритета, што их, у крајњој линији води ка томе да „добровољно“ пристају на савремене облике колонијалног ропства.

⁴ Димитријевић, М., Петровић, С., „Генетички модификовани организми – питања и дилеме“, Зборник реферата, 47. Саветовање агронома Србије, Златибор 03-09.02.2013. Институт за ратарство и повртарство, Нови Сад – стр. 13

2. ПОТЕНЦИЈАЛИ И СТРУКТУРА СРПСКОГ АГРАРА

При процени потенцијала пољоривредне производње најпре се полази од земљишних ресурса, пре свега од расположивог земљишта. Оно у Републици Србији, по Попису пољопривреде из 2012. године, обухвата 5.346.597 ха или 68,9% територије Републике Србије (77.592 km², без података за АП Косово и Метохија, на чијој територији није спроведен Попис пољопривреде 2012.). Од укупно расположивог земљишта користи се свега 64,30% или 3.437.423 ха, 424.054 ха или 7,9% је некоришћено земљиште, 1.023.036 ха или 19,13% је под шумом, а 462.084 ха или 8,64% спада у категорију „остало земљиште“, коју чине (земљиште под зградама, путевима, двориштима; рибањацима, трстицима, барама; стеновитим површинама – камењарима и другим површинама неподобним за пољопривредну производњу.

Табела 2.: Расположиво земљиште по категоријама коришћења у Републици Србији, 2012. године

	Расположиво земљиште (РЗ)					
	Укупно	Пољопривредно земљиште (ПЗ)			Шуме	Остало
		Свега	КПЗ	НПЗ		
Површина у ха	5.436.597	3.861.477	3.437.423	424.054	1.023.036	462.084
Структура %	100,0	72,2	64,3	7,9	19,1	8,7
Територија РС= 100	68,9	49,8	44,3	5,5	13,2	6,0

Извор: Шеварлић, М., „Попис пољопривреде 2012. - Пољопривреда у Републици Србији – Пољопривредно земљиште“, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд 2014. год. – стр. 66.

Према обиму и структури расположивих пољопривредних површина, Република Србија спада у ред европских земаља са повољним земљишним ресурсима, будући да располаже са 0,74 ха укупно расположивог, односно 0,48 ха обрадивог коришћеног земљишта по становнику, што је релативно задовољавајућа површина за прехранбену самоодрживост нашег становништва. Истовремено, однос површина ораничног земљишта и сталних усева

према површинама ливада и пашњака је међу повољнијима у односу на друге европске земље (71:29%)⁵.

Међутим, треба имати у виду да је ниво ових показатеља у већој мери, нажалост, резултат смањења укупног броја становника у Србији, а не домаћинског газдовања пољопривредним земљиштем, будући да је некоришћено пољопривредно земљиште по становнику повећано на шест ари, са вероватним настављањем деловања ових неповољних фактора и у будућности.

Према попису Републичког завода за статистику из 2011. године Република Србија има 7.186.862 становника, од чега градско становништво чини 4.271.872 становника, или 59,4%, а „неградско“ или сеоско становништво броји 2.914.990 становника или 40,6%. Године 2011. у Србији је, у односу на број становника по попису из 2002. године (7.498.001), живело 311.139 становника мање, што је последица како негативног природног прираштаја, тако и одласка наших грађана у иностранство.

Током протеклих деценија изражена је тенденција просторно демографске поларизације, у смислу стварања зона високе концентрације становништва у појединим регионима, с једне стране и депопулационих зона с друге стране. Наиме, према резултатима Пописа 1991. године, мање од 100 становника имало је око 500 насеља, док је у 2011. години број насеља са мање од 100 становника готово удвостручен (више него свако пето насеље има мање од 100 становника). Највећа концентрација ових насеља је у Региону Јужне и Источне Србије, где свако треће насеље има мање од 100 становника. Према неким проценама 700 од укупно 4.537 села у Србији ће у наредних 10-15 година остати без становника. С друге стране, као зона изразите концентрације становништва издваја се Град Београд у коме је према резултатима Пописа 2011, живело 1.659.440 становника, што чини 23,1% од укупног броја становника Републике Србије⁶.

Према пројекцијама Републичког завода за статистику у периоду од 2011. до 2041. године процес депопулације био би континуиран током читавог пројекционог периода. Наиме, уколико би током овог периода фертилитет и морталитет по старости остали на нивоу из 2011, а миграције се кретале у „очекиваним“ оквирима, број становника у 2041. години би у Србији био за око милион мањи

⁵ Шеварлић, М., „Попис пољопривреде 2012. - Пољопривреда у Републици Србији – Пољопривредно земљиште“, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд 2014. год. – стр. 79.

⁶ “Попис становништва домаћинстава и станова 2011. У Републици Србији – пописни атлас 2011.“, Републички завод за статистику, Београд 2014. год. – стр. 12.

него 2011. (6.173.971). За тридесет година, удео лица старијих од 65 година би, према ниској варијанти, достигао 25,2%, тако да би на крају пројекционог периода више него сваки четврти становник Србије био старији од 65 година. Истовремено, удео лица млађих од 15 година у укупном становништву би се смањило са 14,4% на 11,7%. То значи да ће се у наредних 30 година одвијати интензиван процес демографског старења, тако да би се просечна старост становништва повећала за 4,3 године (са 42,2 године на 46,5 година).⁷

Из свега овога може се закључити да је за српско село данас, а имајући у виду пројекције, биће и у будућности, карактеристичан процес депопулације, сенилизације и потпуне социјалне девастације, што је последица како кретања становништва ка градским центрима, тако и престанка биолошког обнављања села.

Поред проблема одумирања и старења српског села, забрињава и податак да по попису пољопривреде из 2012. године, први пут у досадашњим пописима, укупно пољопривредно земљиште (3.861.477 ha) заузима мање од половине (49,8%) укупне територије Републике Србије (77.592 km²) и да се не користи чак 424.054 ha или 7,9% укупно расположивог земљишта. Притом, треба истаћи чињеницу да се чак 265.858 ha или 62,7% укупног некоришћеног пољопривредног земљишта налази на само 960 пољопривредних газдинстава правних лица и предузетника (ППП), што оповргава уобичајене, а неосноване тврдње да се на породичним пољопривредним газдинствима са уситњеним и неуређеним поседима налазе највеће површине некоришћеног пољопривредног земљишта у Србији⁸.

Фактори смањења и деградације пољопривредног земљишта у Републици Србији су: ширење насеља, изградња индустријских, енергетских и саобраћајних објеката, водна ерозија (приближно 88% укупне површине земљишта изложено је ерозији водом), еолска ерозија (ерозија ветром - око 22% територије), заслањивање земљишта (у Војводини је заслањено 14% површина), закисељавање земљишта (више од четвртине површина), губитак хранљивих елемената, хемијско загађење од биоиндустријских извора,

⁷ „Пројекције становништва Републике Србије 2011-2041. - Подаци по општинама и градовима“, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, 2014. год. - стр. 12-15.

⁸ Шеварлић, М., „Попис пољопривреде 2012. - Пољопривреда у Републици Србији – Пољопривредно земљиште“, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд 2014. год. – стр. 72.

механичко збијање земљишта приликом обраде тешким машинама, забаривање земљишта, поплаве, губитак плодности и др.)⁹.

Из пољопривреде Србије у периоду 1960–2012. године „изузето“ је више од милион хектара коришћеног пољопривредног земљишта, што значи да је пољопривреда Србије у 2012. години сиромашнија за више од 1/4 укупног коришћеног пољопривредног земљишта из 1960. године, што је (по просечној цени од 5.000 евра/ха) економска штета од више милијарди евра. Све ово указује на неодговорно и расипничко понашање према најдрагоценијем природном ресурсу чије очување је од суштинског значаја за обезбеђивање прехранбене сигурности становништва.

Табела 3.: Површина и структура коришћења пољопривредног земљишта у Србији 1960. и 2012. године

	Обрадиво земљиште (КПЗ)				
	Свега	Оранице и баште	Воћњаци	Виногради	Ливаде
Површина (000 ха), 1960.	4.490	3.597	221	117	556
Површина (000 ха), 2012.	3.437	2.537	163	22	713
Разлика (000 ха): 2012–1960.	-1.053	-1.060	-58	-95	+157
Индекс (2012/1960*100)	76,55	70,53	73,75	18,80	128,24

Извор: Шеварлић, М., „Попис пољопривреде 2012. - Пољопривреда у Републици Србији – Пољопривредно земљиште“, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд 2014. год. – стр. 104.

Тенденција смањења пољопривредног земљишта последица је, пре свега, неразумног става данашњих урбаниста који су напустили миленијумску традицију да се станишта лоцирају по ободима поља и на неплодним падинама и започели праксу „окупације“ плодних површина грђевинским (стамбеним, индустријским и другим инфраструктурним) објектима, Сем тога, добар део пољопривредног земљишта у брдско панинском, демографски опустелом подручју испод Саве и Дунава, претворен је у шуме, ливаде и пашњаке због мање интензивног начина коришћења или је потпуно напуштена његова обрада, те се оно сада статистички приказује као НПЗ.

⁹ „Стратегија пољопривреде и руралног развоја Републике Србије за период 2014–2024. Године“, („сл. гласник РС“, бр. 85/2014), - стр. 10.

Земљишта у Републици Србији су веома разноврсна, што је резултат велике хетерогености геолошке структуре, климе, вегетације и микрофауне. Две трећине пољопривредног земљишта је у областима где је захваљујући повољном распореду падавина гајење усева могуће преко 200 дана годишње. Због добрих педолошких карактеристика земљишта и приличне заступљености чернозема, гајњача, смонице, ритских црница, као и богатих водних ресурса и умерено континенталне климе, Србија има велики пољопривредни потенцијал за производњу разноврсних пољопривредних производа. Но квалитетно земљиште је неравномерно распоређено у корист АП Војводине – у којој чак 91% земљишта припада земљиштима погодним за обраду (бонитетне класе од I – IV) док је њихова заступљеност на подручју Централне Србије свега 38,1%. Чињеница да се на подручју Централне Србије налази чак 95,0% укупне површине земљишта које припада V до VIII бонитетној класи, тј. земљишу са мањим производним потенцијалом и непогодним за обраду објашњава и високу заступљеност некоришћеног пољопривредног земљишта на том подручју, пре свега у Региону Јужне и Источне Србије где се налази чак 198.445 ха (од 424.054 укупно НПЗ), што чини 16,8% од укупно расположивог земљишта Републике Србије¹⁰.

У структури коришћеног пољопривредног земљишта доминирају оранице и баште, које заузимају 73,8% укупног КПЗ и на којима се највећим делом узгаја жито (58,2%), затим, индустријско биље (13,2%), повртно биље (7,8%) и крмно биље (13,4%)¹¹. Воћњаци заузимају свега 4,75% или 163.310 ха, а виногради тек 0,64% или 22.150 ха обрадивог, тј. КПЗ. Ово је прилично неповољна структура биљне производње с обзиром на земљишне потенцијале, те би у будућности требало смањивати укупне површине под ратарским усевима, повећавати површине под индустријским (шећерном репом, сунцокретом, уљаном репицом и сојом) и крмним биљем, поврћем, воћњацима, виноградима и ливадама, радити на повећавању приноса по јединици капацитета уз смањење њихове варијабилности, као и на побољшању асортимана и сортимента производње и квалитета производа, примени нове технологије, повећању коришћења система за наводњавање и заливање, а све у циљу удољжавања захтевима домаћег и страног тржишта. О хитности предузимања мера у области ратарске

¹⁰ Шеварлић, М., „Попис пољопривреде 2012. - Пољопривреда у Републици Србији – Пољопривредно земљиште“, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд 2014. Год. – стр. 100.

¹¹ „Статистички годишњак Републике Србије 2014“ – стр 219

производње најбоље говори податак да ПГ у Србији поседују 410.894 двоосовинска и 186.922 једноосовинска трактора. и 20.453 житних комбајна и комбајна за бербу воћа и грожђа. Просечна старост трактора према подацима из 2010. године била је 17,4 године, док је више од 50% комбајна просечне старости од 15 до 20 година¹².

У укупној вредности пољопривредне производње доминира биљна производња, док је 2012. године сточарска производња учествовала са 38,1%. Иначе, 50% сточарске производње у односу на укупну пољопривредну производњу је доња граница одрживости. Пољопривредна газдинства су исте године узгајала: 908.990 говеда, 3.403.288 свиња, 1.729.278 оваца, 235.576 коза, 26.627.308 живине и 673.651 пчелиње друштво. У Србији се чак 77,5% пољопривредних газдинстава бави сточарском производњом. Међу 489.364 пољопривредна газдинства са сточарском производњом чак 99,9% јесу породична пољопривредна газдинства, која у просеку имају три условна грла. У структури пољопривредника - носилаца газдинстава са сточарском производњом, њих 2/3 је своје знање стекло кроз праксу и има завршену највише основну школу. Свега 1/3 газдинстава има наследника, а старосна структура је нарочито неповољна у региону Србија – југ.

Када је реч о објектима који се користе у пољопривредној производњи, њихов број, смештајни капацитети и % искоришћености капацитета дат је у Табели 4.

Табела 4.: Искоришћеност капацитета објеката који се користе у пољопривреди 2012. године

Р.б.	Врста објекта	Број објеката	Смештајни капацитети	% искоришћеност и капацитета
1.	Објекти за смештај говеда	340.377	2.557.926	36%
2.	Објекти за смештај свиња	507.031	7.025.648	46%
3.	Објекти за смештај кока носиља	305.427	26.753.051	64%
4.	Хладњаче	2.162	970.463 m ³	70%
5.	Сушаре	10.539	459.070 m ³	84%
6.	Стакленици	898	1.293.437 m ²	32%
7.	Пластеници	101.492	24.436.326 m ²	97%

Извор: Радивојевић, Д., (2014.) „Попис пољопривреде 2012 - Пољопривреда у Републици Србији - Пољопривредна механизација, опрема и објекти“, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд, - стр. 95-137.

¹² Радивојевић, Д., „Попис пољопривреде 2012 - Пољопривреда у Републици Србији - Пољопривредна механизација, опрема и објекти“, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд 2014. год. – стр. 16

3. УТИЦАЈИ ПРИВАТИЗАЦИЈЕ НА ПОСЕДОВНУ И ВЛАСНИЧКУ СТРУКТУРУ ПОЉОПРИВРЕДНИХ ГАЗДИНСТАВА (ПГ)

Иначе, у Србији према резултатима Пописа пољопривреде 2012, постоји укупно 631.522 пољопривредна газдинства, од чега су 628.522 (99,52%) породична пољопривредна газдинства (ППГ), а 3.000 (0,48%) пољопривредна газдинства правних лица и предузетника (ПГПЈП). Од укупно 631.522 пољопривредна газдинства свега 810 газдинстава (763 ППГ и 47 ПГПЈП) или 0,13% немају властито и/или закупљено расположиво земљиште – већ су пописани на основу неког другог услова (минимални број стоке, живине, пчела итд.). У структури расположивог земљишта свих пољопривредних газдинстава доминира властито земљиште, које обухвата 4.691.899 ха или 87,8% укупно расположивог земљишта и чини 60,5% укупне територије Србије. Разлику до укупне површине расположивог земљишта (5.346.597) чини „нето“ закупљено земљиште (654.698 ха).

Од укупно расположивог властитог земљишта (4.691.899 ха) ППГ припада 2.825.752 ха или 60,23%, док ПГПЈП припада 1.866.147 ха (39,77%). Дакле, 0,48% ПГПЈП поседује скоро 40% укупно расположивог земљишта. Из овога произилази да је просечна површина поседа ППГ исказана у расположивом земљишту 5,64 ха, а просечна величина поседа ПГПЈП 612,33 ха (108,6 пута већа од поседа ППГ).

Сем тога, Република Србија има на располагању око 910.000 ха државног пољопривредног земљишта, од чега добар део није могуће давати у закуп или на коришћење по другим основама због тога што то земљиште чине утрине и пашњаци који су враћени селима на коришћење или чињенично стање о промени намене коришћења тог земљишта (земљиште под шумом, путевима, грађевинским и водопривредним објектима и др.) још није промењено у катастру непокретности, или што су то површине у поступку реституције или површине које се изузимају из поступка укључивања у програме јединица локалне самоуправе о давању државног пољопривредног земљишта у закуп због привремених мера судова, одлука владе и сл.

Из табеле се може видети да се доминантних 77,4% ПГ (478.860) бави пољопривредном производњом на малим и разуђеним парцелама (до 5 ха) и да таква домаћинства имају у поседу тек 25,0% или 860.099 ха од укупне површине КПЗ. Газдинства, пак, са већим поседом (преко 50 ха), која чине непун 1% укупног броја газдинстава

имају на располагању 32,82% или 1.128.258 ha укупно коришћеног пољопривредног земљишта. Исто тако, може се приметити да породичних пољопривредних газдинстава (ППГ) има укупно 628.552 што чини 99,52% од укупног броја газдинстава и да она имају у поседу 2.825.068 ha или 82,19% укупно коришћеног пољопривредног земљишта, али да је просечна површина поседа КПЗ веома мала и износи 4,49 ha, док пољопривредна газдинства правних лица и предузетника (ПГПЛП) минорна по броју (само 3000 газдинстава или свега 0,48% укупног броја свих пољопривредних газдинстава) поседују значајних 17,81% или 601.179 ha укупно КПЗ, што чини просечних 204,12 ha КПЗ по поседу, због чега за њих можемо рећи да представљају значајне производно-економске субјекте у пољопривреди Србије.

Табела 5.: Структура пољопривредних газдинстава у Србији према величини поседа КПЗ у 2012. години

Показатељи		Укупно	Без земље	До 2 ha	Од 2-5 ha	Од 5 - 10 ha	Од 10-50 ha	Преко 50 ha
Сва ПГ	Број	631.552	10.107	293.770	185.090	90.273	46.011	6.301
	%	100,00	1,60	46,52	29,31	14,29	7,29	0,99
	КПЗ	3.437.423	0	264.590	595.509	619.606	829.462	1.128.258
	%	100,00	0,00	7,70	17,32	18,03	24,13	32,82
ППГ	Број	628.552	9.411	293.016	184.791	90.088	45.630	5.616
	%	100,00	1,5	46,62	29,40	14,33	7,26	0,89
	КПЗ	2.825.068	0	264.016	594.578	618.321	821.074	527.079
	%	100,00	0,00	9,35	21,05	21,89	29,06	18,66
ПГПЛП	Број	3.000	696	754	299	185	381	685
	%	100,00	23,20	25,13	9,97	6,17	12,70	22,83
	КПЗ	612.355	0	574	932	1.284	8.387	601.179
	%	100,00	0,00	0,09	0,15	0,21	1,37	98,17

Извор: Шеварлић, М., „Попис пољопривреде 2012. - Пољопривреда у Републици Србији – Пољопривредно земљиште“, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд 2014. год. – стр. 121. (подаци прилагођени раду)

Пописом пољопривреде из 2012. године први пут после II светског рата у Србији је забележен значајан број породичних пољопривредних газдинстава (5.616) и у групама које су раније биле резервисане искључиво за газдинства правних лица (државна и друштвена пољопривредна предузећа и земљорадничке задруге), са производно респектабилним поседима већим од 50 ha. Међу њима се налази 28 ППГ са поседима величине од 500 до 1.000 ha и 5 ППГ са величином поседа од, до пре само једне деценије непојмљивих, 1.000

- 2500 ha. Такође, овим пописом је забележено и 12 ПГПЛП са поседом КПЗ већим од 5.000 ha, која располажу са чак 104.381 ha

Табела 6.: Место Србије у односу на остале земље ЕУ по површини КПЗ, броју и структури ПГ по величини поседа 2010.

год.

Р.б.	Земља	КПЗ (000ha)	Број ПГ	0 ha	0 do2	2 do 10	Od 10 do 50	Више од 50	КПЗ ha/ПГ
1.	Француска	27.837,30	516	1,8	12,9	21,2	26,9	37,2	53,9
2.	Шпанија	23.752,70	990	2,3	27,3	37,9	22,1	10,5	24
3.	Уједињено Краљевство	16.881,70	187	2,2	2,4	18,7	38	38,7	90,4
4.	Немачка	16.704,00	299	0,5	4,8	19,7	46,5	28,5	55,8
5.	Пољска	14.447,30	1.507	0,5	23,6	53,3	20,8	1,8	9,6
6.	Румунија	13.306,10	3.859	3,5	70,8	23,6	1,6	0,5	3,4
7.	Италија	12.856,10	1.621	0,3	50,6	33,6	12,8	2,8	7,9
8.	Грчка	5.177,50	723	0,9	50,8	37,6	9,8	1	7,2
9.	Ирска	4.991,40	140	0,1	1,6	16,5	63,6	18,2	35,7
10.	Мађарска	4.686,30	577	7,4	71,6	12,6	6	2,4	8,1
11.	Бугарска	4.475,50	370	3,5	79,6	11,1	3,5	2,3	12,1
12.	Португалија	3.668,20	305	0,5	49,9	36,1	10,1	3,4	12
13.	Чешка Република	3.483,50	23	1,3	8,7	23,8	36,4	29,9	152,4
	Србија	3.437,42	632	1,6	46,5	43,6	7,3	1,0	5,4
14.	Шведска	3.066,30	71	1	0,8	33	41,3	23,9	43,1
15.	Аустрија	2.878,20	150	0,7	10,8	37,8	43,2	7,5	19,2
16.	Литванија	2.742,60	200	0,1	16,2	62,4	17	4,3	13,7
17.	Данска	2.646,90	42	3,8	1,2	21,4	40,4	33,3	62,9
18.	Финска	2.291,00	64	0,6	2,3	19,3	54,9	23	35,9
19.	Словачка	1.895,50	24	3	35,7	36,6	12,5	12,2	77,5
20.	Холандија	1.872,40	72	2,4	11,1	29,4	41,5	15,7	25,9
21.	Летонија	1.796,30	83	0,4	11,5	49,2	32,5	6,4	21,5
22.	Белгија	1.358,00	43	2,2	10	22,5	44,3	21,1	31,7
23.	Хрватска	1.316,00	233	0,1	52,5	36,7	9,3	1,3	5,6
24.	Естонија	949,9	20	0,8	11,3	42,4	31,2	14,3	48
25.	Словенија	482,7	75	0,3	27,2	56,7	15,2	0,6	6,5
26.	Луксембург	131,1	2	0,9	9,1	17,3	24,1	49,1	59,6
27.	Кипар	118,4	39	1,3	73,9	19,7	4,3	0,9	3
28.	Малта	11,5	13	2,7	86,1	10,8	0,4	0	0,9

Извор: [http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/File:Distribution_of_holdings_by_size_class_\(utilised_agricultural_area\),_2005_and_2010.png](http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/File:Distribution_of_holdings_by_size_class_(utilised_agricultural_area),_2005_and_2010.png)

Из табеле се може закључити да према површини КПЗ (3.437.423 ha) којим располаже Србија (што чини 1,97% укупне површине КПЗ ЕУ-28), нашој земљи припада 14. место у Европи. По

броју ПГ (631.522 ПГ), која чине значајних 5,16% укупног броја фарми у ЕУ, наша земља заузима шесто место (иза Румуније, Италије, Пољске, Шпаније и Грчке). Просечна величина поседа у Србији (5,44 ха/ПГ) је 2,6 пута мања од просечне величине фарме у ЕУ (14,35 ха/ПГ) по чему нашој земљи припада тек 24. место – далеко иза лидерске позиције Чешке (125,4 ха/ПГ), а испред свега три чланице ЕУ са веома малим фармама (< 5 ха/ПГ: Кипар; Румунија и Малта).

Ако се узме у обзир чињеница да је 1960. године у Србији било регистровано 989.721 индивидуалних/породичних пољопривредних газдинстава, може се приметити изразита тенденција смањења њиховог укупног броја (за 361.169 газдинстава или за 36,5%), што значи да је у анализираном периоду „угашено“ више од 1/3 укупног броја породичних пољопривредних газдинстава у Србији. Само у периоду од 2002. године, дакле у транзиционом периоду тај број се смањио за чак 150.339, с обзиром да је 2002. године било регистровано укупно 778.891 ППГ. То значи да је у том периоду „нестало“ свако пето породично газдинство, и то углавном оно које је било мање површине и које је припадало старачким домаћинствима. Овакве промене по обиму и интензитету у тако кратком временском периоду нису забележене у претходној домаћој, као ни европској, ни светској историји чак ни у време епидемија болести огромних размера или великих ратних сукоба.

Када се посматра подручје Централне Србије и Војводине, макрорегионалне тенденције су међусобно супротне: на подручју Централне Србије у периоду од 1960. – 2012. године забележено је смањење површине коришћеног земљишта на породичним газдинствима за чак 1.611.396 ха или 49,4% у односу на 1960. годину, док је у Војводини испољена тенденција повећања расположиве површине земљишта породичних газдинстава за 94.964 ха или за 8,8%. Истовремено, у Централној Србији је значајно смањена површина по породичном газдинству са 4,78 ха у 1960. години на 3,42 ха у 2012., док је у Војводини изразито повећана површина по породичном газдинству са 3,51 ха на 8,05 ха или за чак 4,54 ха односно за 2,3 пута.¹³ Ово указује на то да се у Централној Србији манифестују изразити процеси пауперизације породичних пољопривредних газдинстава (јер се смањује и њихов број и површина по породичном газдинству), док се у Војводини испољавају процеси „фармеризације“, што потврђује значајно

¹³ Шеварлић, М., „Попис пољопривреде 2012. - Пољопривреда у Републици Србији – Пољопривредно земљиште“, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд 2014. Год – стр. 129- 130.

смањење и броја газдинстава и величине поседа код свих поседовних група малих и средњих газдинстава (до 10 ha) – која у 2012. години чине чак 82,7% укупног броја газдинстава која располажу са свега 23,0% укупне површине коришћеног земљишта, уз истовремено повећање броја газдинстава свих већих поседовних група (преко 10 ha) – која чине само 17,3% укупног броја газдинстава, а имају на располагању чак 77,0% укупне површине коришћеног земљишта, при чему је један број њих достигао размере и америчких фарми (са поседом до 2.500 ha).

Ове промене у Војводини нису само последица „фармеризације“ дела најбогатијих и пољопривреди окренутих војвођанских сељака, већ се они пре могу сматрати „транзиционим добитницима“ који су искористили *ad hoc* предузимане мере, које су углавном биле у „функцији“ бројних и честих предизборних кампања. као и лобистички издејствоване моделе субвенционисања по хектару, по којима је 3/4 ППГ губило право на субвенције, а који су већим и богатијим ПГ омогућавали присвајање средстава из аграрног буџета у вишемилионским износима сваке године.

Што се тиче ПППП може се рећи да, с обзиром на бројне и разноврсне власничке, организационе и правно-статусне промене: приватизације, реституције и стечајеве, интеграције и дезинтеграције, оснивања и укидања, пољопривредних предузећа и пољопривредно-индустријских комбината, основних, радних и сложених организација удруженог рада, основних и радних организација коопераната; основних задружних организација, задруга и сложених земљорадничких задруга, акционарских друштава, друштава ограничене одговорности, ортачких друштава, командитних друштава, предузетника, установа, јавних предузећа, војних економија и сл., и њихове трансформације по различитим уставним и законским основама, упоредна анализа поседовне структуре свих газдинстава правних лица и предузетника у периоду 1960–2012. године практично није могућа.

У сваком случају може се рећи да је за њих, у читавом транзиционом периоду, својствен процес приватизације. Но, чињеница је да приватизацијом пољопривредних предузећа није законито решен статус пољопривредног земљишта, што је последица нејасног дефинисања законских прописа у погледу својине земљишта, тако да су многа пољопривредна предузећа приватизована, а да претходно није решено питање титулара над пољопривредним земљиштем, што је било отежано због вишедеценијског мењања облика својине земљишта и претварање из државне у друштвену и обрнуто, као и неразјашњеног статуса

задружног земљишта. Законом о приватизацији ("Сл. гласник РС", бр. 38/2001, 18/2003, 45/2005, 123/2007, 123/2007 - др. закон и 30/2010 - др. закон) предвиђен је и детаљно регулисан начин и поступак промена облика друштвене својине, односно друштвеног капитала у друге облике својине, иако је у то време још био на снази Устав из 1990. године којим је држава јемчила четири облика својине: друштвену, државну, приватну и задружну, њихову равноправност и једнаку правну заштиту, што говори у прилог чињеници да су приватизације из тог периода противуставне. Таква ситуација омогућила је привилегованим појединцима да располажу пољопривредним земљиштем по ниским ценама што је представљало велики подстицај за корупцију.

Сем тога, сагласно Закону о приватизацији, промена облика друштвене својине у приватну врши се продајом капитала. У смислу члана 44. Закона о привредним друштвима ("Сл. гласник РС", бр. 36/2011 и 99/2011) капитал друштва представља разлику између укупне вредности имовине и укупних обавеза друштва. Према томе, када се продаје капитал у исти улази вредност свих непокретности (земљишта и објеката) субјекта приватизације. Приватизацијом пољопривредних предузећа и комбината продавани су објекти, а вредност земљишта исказивана је нулом, јер није улазила у процену вредности фирме. То је значило да је субјект приватизације имао само право коришћења на предметном земљишту и да својина није могла бити у промету. Но, купци пољопривредних предузећа и комбината су након приватизације у Катастру непокретности на основу купопродајних уговора и потврда Агенције о плаћеној цени вршили промену облика својине из јавне и задружне у приватну својину.

Исто тако, Агенција за приватизацију није благовременом контролом пратила извршење купопродајних уговора, ни предузимала мере заштите имовине субјекта приватизације, што је довело до пропасти тих друштава, незадовољства њихових радника, умањења њихове имовине, гашења свих или неких делова друштва, те раскидања уговора, али тек када је имовина субјекта приватизације потпуно девастирана. Све ово указује да је приватизација пољопривредних предузећа и комбината омогућила привилегованим појединцима стицање некретнина, нарочито земљишта под изузетно повољним условима¹⁴.

¹⁴ „Извештај о државном и задружном земљишту у поступку приватизације“, 050-72 број:46-00-7772/2012, Савет за борбу против корупције, Београд, 2012. год. – стр. 3.

Испоставило се да приватизација ораница представља осмишљену пљачку уз помоћ државе. Данашњи српски велепоседници имају знатно веће поседе него што су их у Војводини, уочи Другог светског рата, имале породице Дунђерски, Котек и Фернбах. Оне су заједно поседовале око 11.200 хектара (прва 4.900, друга 3.800, трећа 2.500).¹⁵ Све то није ни половина онога што данас има само један од четворице највећих српских газда, рецимо Ђорђије Ницовић, власник „Ирва групе”, који поседује близу 30.000 ха, Мирослав Мишковић, власник „Делте”, са 25.000 ха, Миодраг Костић власника „МК Комерца” који у Србији поседује 24.000 ха и Петар Матијевић, власник Индустрије меса „Матијевић” - са 16.000 ха. Поседи ових газда су и већи када се томе дода земљиште које су куповали чланови њихових породица, као и њихови блиски сарадници¹⁶.

Што се ситуације у задругарству Србије тиче, може се рећи да је у периоду од 2010. до 2012. године од укупно 1.934 33 ликвидирано 736 или чак 38,1% и то апсолутно и релативно већи број 33 на територији централне Србије (494 задруге или 44,6% од укупно 1.107 задруга) него у АП Војводини (242 задруге или 29,3% од укупно 827 задруга). Ово због тога што у периоду од доношења два закона о претварању друштвене својине у друге облике својине (1991, 1992) задруге у правном промету нису могле слободно да располажу пољопривредним земљиштем и другом „својом“ имовином, односно да ту имовину стављају под хипотеку, продају, мењају и друго, због чега су, у односу на друге привредне субјекте, биле у немогућности да економски равноправно учествују у пољопривредној производњи и на тржишту пољопривредно-прехранбених производа, те често доспевале у блокаде, чак и у периоду после 2006. године од када друштвена својина не постоји ни у Уставу Републике Србије. Будући да у таквом пословном амбијенту дуготрајно нису биле у стању да плаћају доспеле обавезе, по доношењу Закона о стечају 2009. године, убрзано је ликвидирано тих 736 задруга, као и два регионална задружна савеза са седиштима у подручјима са надпросечним производним потенцијалима за развој пољопривреде (Сремска Митровица, 2011. и Јагодина, 2012. године). Иако су поједине одредбе Закона о стечају (одредба члана 13. став 3. и чланова од 150. до 154. предметног Закона о стечају, који се односе

¹⁵ Гулан, Б., „Приватизација у аграру: чија је наша земља?“
<http://www.politika.rs/rubrike/Komentari/Privatizacija-u-agraru-cija-je-nasa-zemlja.sr.html>

¹⁶ Гулан, Б., „Ко обрађује српску земљу?“,
<http://www.agropress.org.rs/tekstovi/13675.html> (преузето са сајта 08.10.2015.)

на посебан поступак у случају дуготрајне неспособности за плаћање) проглашене неуставним, услед чега су и ликвидације 33 биле неуставне, имовина свих 736 задруга ликвидираних у периоду од 2009. до средине 2012. године која је преостала по покрићу трошкова стечајног поступка, уместо да се стави на располагање територијално надлежним задружним савезима за оснивање нових или јачање постојећих задруга на том подручју, пренета Дирекцији за имовину Републике Србије (члан 13. став 3., Закона о стечају 2009), чиме је фактички извршено „подржављење“ задружне имовине¹⁷. За ово, наравно, нико није преузео ни сносио политичку и правну одговорност, нити је било шта урађено по питању обештећења тако великог броја 33 и задругара.

ЗАКЉУЧАК

Из свега до сада реченог може се закључити да у Србији влада заблуда да је домаћа пољопривреда сигурна и јака, те као таква наша највећа развојна шанса. Ово уверење произилази из чињенице да имамо повољне агрометеоролошке улове, плодну земљу и повољну климу, квалитетан кадар, јаке пољопривредне факултете и институте и вековну традицију сеоског газдинства, као и из чињенице да пољопривреда остварује релативно високо учешће у стварању укупне БДВ (11,4% у 2013. години), да запошљава 492.000 радника, што чини 21,3% укупно запослених и да редовно остварује суфиците у спољнотрговинској размени.

Међутим, реалност је, нажалост, сасвим другачија. Српска пољопривреда данас није у стању ни сама себе да одржава, а нарочито не да буде замајац привредног развоја. Просечан српски сељак има 59 година, једну краву, три свиње и 20 кокошака, необразован је, пољопривредна знања стиче кроз искуство и притом обрађује земљу величине пет хектара трактором старијим од 10 година.

Из рада се види су највећи проблеми српског села: 1) депопулација, старење и одумирање села, 2) губитак значајних површина КПЗ, 3) неодржива структура пољопривредне производње у погледу односа биљна/сточарска производња, 4) неповољна структура биљне производње, коју карактерише доминација производње житарица у односу на индустријско биље, воће и поврће. 5) неискоришћени капацитети објеката који се користе у

¹⁷ Шеварлић, М.М. (2014.) „Анализа стања и правци развоја земљорадничког задругарства у Србији“, зборник радова са научног скупа „Перспективе развоја села“, одржаног 17–18. априла 2013., Београд - стр. 203-205.

пољопривредној производњи, б) застарела и економски изграбована механизација, 7) лоше приватизације, 8) уништено задругарство, 9) пољопривредни произвођачи који немају формално пољопривредно образовање.

Сем тога пољопривредна производња је екстензивна, са малим процентом наводњаваних површина, недовољном применом агротехничких мера, неизбалансираном исхраном стоке, те је као таква изложена јаком утицају временских (не)прилика, што има за последицу значајне флукуације обима пољопривредне производње од године до године (суша 2012., поплаве 2014. год.).

Домаћа индустрија пољопривредне механизације и минералних ђубрива, као и пољопривредни институти, неуспешно су приватизовани, што је изазвало пад њихове производње, те високу зависност наше пољопривреде од увоза, када је реч о пољопривредним инпутима. С друге стране, уситњена газдинстава која се баве сваштарском производњом тешко се могу укључити у пољопривредно прехранбене ланце, јер не могу одговорити њиховим сложеним захтевима у погледу количине, квалитета, цена и рокова испоруке. Стога је неопходно јаче интегрисање и удруживање примарних произвођача како би повећали своје капацитете за лобирање и побољшали своје преговарачке позиције у односу на откупљиваче и прерађиваче.

Оно што највише забрињава када је реч о српском аграру јесте чињеница да су наши преговарачи направили неповратну грешку приликом потписивања Споразума о стабилизацији и придруживању ЕУ и неразумно прихватили одредбу којом је предвиђено да грађани и компаније из европских земаља могу без икаквих услова куповати српску земљу од 1. септембра 2017. године. Не треба сумњати да ће остарео, хронично исцрпљиван и од државе пуно пута изигран и одавно већ маргинализован, српски сељак продавати ту своју земљу странцима по нереално ниским ценама.

Све ово, као и неразвијена саобраћајна и комунална инфраструктура у селима, недостатак агробанкара и банкарски системи неприлагођени за кредитирање пољопривреде, недовољно субвенционисање и регресирање пољопривредне производње, неадекватно решено питање здравственог, пензионог и инвалидског осигурања пољопривредника, запостављање друштвено-економског и културног развоја села, затварање сеоских школа, указује на то да је највећи проблем српске пољопривреде, у ствари, неодговоран однос државе и одсуство сваке политичке воље да се ова, за село, суштински важна питања реше на квалитетан и системски начин. Проблеми у аграру годинама су се gomилали, министри

пољопривреде су се смењивали, стратегије су се доносиле и остајале мртво слово на папиру, мере су предузимане неплански и без јасне визијете се однос државе према овој стратешки важној грани привреде једном речју може описати као континуитет у дисконтинуитету.

Очигледно је да је неопходна једна озбиљна аграрна реформа, али да би се она спровела неопходна је одговорна и некорумпирана државна управа, значајна финансијска средства и организовани пољопривредници. То значи да тренутно у Србији не постоје услови за њено спровођење. Но и свако њено одлагање може имати кобне последице по опстанак српске привреде.

ЛИТЕРАТУРА

1. Гулан, Б., “Приватизација у аграру: чија је наша земља?” <http://www.politika.rs/rubrike/Komentari/Privatizacija-u-agraru-cija-je-nasa-zemlja.sr.html>
2. Гулан, Б., „Ко обрађује српску земљу?“, <http://www.agropress.org.rs/tekstovi/13675.html>
3. Димитријевић, М., Петровић, С., (2013) “Генетички модификовани организми – питања и дилеме“, Зборник реферата, 47. Саветовање агронома Србије, Златибор 03-09.02.2013. Институт за ратарство и повртарство, Нови Сад,
4. Радивојевић, Д., (2014.) „Попис пољопривреде 2012 - Пољопривреда у Републици Србији - Пољопривредна механизација, опрема и објекти“, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд,
5. Шеварлић, М. М., (2014.) „Попис пољопривреде 2012. - Пољопривреда у Републици Србији – Пољопривредно земљиште“, Република Србија, Републички завод за статистику, Београд 2014. год.
6. Шеварлић, М. М. (2014.) “Анализа стања и правци развоја земљорадничког задругарства у Србији“, зборник радова са научног скупа „Перспективе развоја села“, одржаног 17–18. априла 2013., Београд
7. Агенција за привредне регистре, (2014.) „Сто нај... привредних друштава у Републици Србији у 2013. години - подаци из финансијских извештаја за 2013. годину“, Београд,
8. Републички завод за статистику, (2014.) “Попис становништва домаћинстава и станова 2011. У Републици Србији – пописни атлас 2011.“, Београд

9. Републички завод за статистику, (2014.) „Пројекције становништва Републике Србије 2011-2041. - Подаци по општинама и градовима“, Република Србија, Београд,
10. Републички завод за статистику, (2015.) „Статистички годишњак Републике Србије 2014“, Београд,
11. „Стратегија пољопривреде и руралног развоја Републике Србије за период 2014-2024. године“, ("сл. гласник РС", бр. 85/2014),
12. Савет за борбу против корупције, (2012.) „Извештај о државном и задружном земљишту у поступку приватизације“, 050-72 број:46-00-7772/2012, Београд,
13. [http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/File:Distribution_of_holdings_by_size_class_\(utilised_agricultural_area\),_2005_and_2010.png](http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/File:Distribution_of_holdings_by_size_class_(utilised_agricultural_area),_2005_and_2010.png)

Рад је примљен: 27.08.2015.

Рад је прихваћен за штампање: 30.09.2015.